

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ГАЛИЦЬКИЙ Олександр Вадимович – викладач кафедри комп'ютерної інженерії та освітніх вимірювань факультету інформатики Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова.

Наукові інтереси: теорія та методика навчання (інформатика).

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

HALYTSKYI Oleksander Vadymovych – lecturer of the Department of Computer Engineering and Educational Measurements of the Faculty of Computer Science of the National Pedagogical University named after MP Drahomanov.

Circle of research interests: theory and methodology of teaching (Informatics).

Дата надходження рукопису 23.04.2019р.

УДК 159.923:37(075.8)

ГЛАДКИХ Жанна Георгіївна –

практичний психолог,

аспірант Запорізького національного університету Індустріальний коледж

Державного вищого навчального закладу

«Український державний хіміко-технологічний університет»

ORCID ID 0000-0003-3712-9628

e-mail: jannagladkih@gmail.com

ФОРМУВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ВИКЛАДАЧА

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Розвиток педагогічної науки в умовах сучасного демократичного суспільства наголошує на важливості дотримання принципів толерантності в процесі здійснення педагогічної діяльності. Сучасна соціальна та економічна ситуація в Україні зумовлює доцільність перегляду традиційної парадигми для сучасного викладача у вищому навчальному закладі. Водночас на концептуальність формування толерантного педагога нової генерації впливають й інтеграційні процеси у сфері вищої освіти, що зумовлює необхідність переосмислення мотиваційно-ціннісної, змістової та діяльнісної її складових. Вкрай важливого значення у даному контексті набуває питання формування толерантного викладача, що потребує здійснення наукових досліджень з цього напрямку з метою розробки відповідного методичного комплексу, спрямованого на розвиток комунікативної компетентності. Від якості педагога залежить значною мірою кінцевий результат формування і розвитку особистості молодого покоління, тому зростають вимоги до формування професійних якостей і компетентностей викладача.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками проблему комунікативної компетентності педагога активно досліджують у психолого-педагогічній літературі. Психологічна сутність педагогічної комунікації визначається у напрацюваннях І. Беха, С. Мусатова та інших. Проблема комунікативної компетентності особистості, процесу її формування та вдосконалення висвітлюється у дослідженнях М. Лук'янової, І. Родигіної, Л. Рувинського, О. Цимбалюк.

Так, С. Проповорова аналізує формування комунікативної компетентності, І. Когут визначила

модифіковане поняття професійно-комунікативної компетентності викладача як інтегративного особистісного утворення. Проте існує низка невирішених проблем у площині розвитку комунікативної компетентності педагога, зокрема: між уявленнями про достатній рівень сформованості комунікативної компетентності та реальними можливостями їх використання; нездатністю повною мірою використовувати комунікативний ресурс у вирішенні педагогічних проблем; невмінням обирати педагогічно доцільні комунікативні засоби впливу на студентів. Ці питання може вирішити відповідна програма формування у викладача комунікативної компетентності в процесі професійної діяльності.

Мета статті. Проаналізувати зміст комунікативної компетентності викладача та визначити основні етапи її формування в умовах закладу вищої освіти.

Методи дослідження. Важлива роль у наукових дослідженнях толерантності як складової комунікативної компетентності викладача належить загальним методологічним принципам дослідження. Основу яких становлять діалектичний та системний підходи до наукових пошуків, принципи науковості, цілісності та об'єктивності. Діалектичний підхід дає можливість вивчити об'єкт дослідження загалом в постійному русі, з урахуванням змін, у процесі його оновлення. Принципи системного підходу уможливають комплексне розглядання проблеми з огляду на умови соціальної дійсності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Комунікативна толерантність є однією з актуальних і важливих проблем сучасної психології. Викладач вищої школи – моральний авторитет, що відображає ціннісні орієнтири соціуму. Опанування тим, кого навчають, соціального досвіду і досвіду практичної

діяльності у сучасному суспільстві відбувається через посередництво і взаємодію саме з викладачем як суб'єктом науково-педагогічної і комунікативної діяльності. Тому одним з найважливіших психологічних інструментів успішної професійної діяльності цього фахівця, а також визначальним чинником досягнення ним, зрештою, вершини соціального сходження – самоздійснення у професії – виступає його комунікативна компетентність.

Розвиток педагогічної науки в умовах сучасного демократичного суспільства наголошує на важливості дотримання принципів толерантності в процесі здійснення педагогічної діяльності. Педагогічна толерантність передбачає передусім здатність до сприйняття індивідуальності іншої людини, що має особистісну структуру цінностей, мислення та поведінки [11, с.5].

Науковці європейських країн вважають, що набуття молоддю знань, умінь і навичок спрямоване на вдосконалення їхньої компетентності, сприяє інтелектуальному й культурному розвитку особистості, формуванню в неї здатності швидко реагувати на запити часу. Саме тому важливим є усвідомлення самого поняття компетентності, розуміння, які саме компетентності та як необхідно формувати, що має бути результатом діяльності. У цих умовах на перший план висувається необхідність розробки нових теоретичних моделей, які адекватно відображають вимоги сучасної освітньої парадигми, й пошуку ефективних систем та педагогічних умов для їхнього втілення в практиці освітньої діяльності закладів вищої освіти.

Дослідниця Е. Виноградова зазначає, що комунікативна толерантність є основною якістю особистості, що виявляється в терпимості, безконфліктності та стійкості, довірі й здатності спокійно і без роздратування приймати індивідуальності інших людей. Для ефективності даної характеристики необхідно, щоб комунікативна толерантність виступала не просто високорозвиненою, а стійкою комунікативною якістю особистості [7, с. 25].

Компетентність виступає базовою характеристикою особистості та тісно пов'язана із критеріями ефективної та успішної дії в професійних чи життєвих ситуаціях. Наголосимо, що серед ключових компетентностей, особливе місце належить його комунікативній компетентності. Значимо, що поряд із науковою категорією «комунікативна компетентність» використовують поняття-синоніми: «комунікативні уміння», «компетентність у спілкуванні», «готовність до професійного спілкування».

«Комунікативна компетентність» є загальнонавчальним терміном, має соціально-психологічний вид, що виявляється в ставленні особистості до інших людей, її характерними вчинками в ситуації комунікативних взаємодій і психічними станами.

У сучасній науковій літературі немає єдиного підходу до визначення структури комунікативної компетентності особистості. Так, А. Кунцевська

зазначає, що комунікативна компетентність містить такі компоненти: комунікативність (здатність встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми); володіння змістовною інформацією та вміння оперувати нею; здатність до партнерської взаємодії та досягнення взаєморозуміння. Комунікативна компетентність викладача визначається як мінімум трьома складовими: когнітивною (знання про педагогічну комунікацію); операційною (реалізація знань на практиці); мотиваційною (ставлення до комунікативної сфери власної діяльності) [10, с. 35].

Комунікативна компетентність є динамічною особливістю мовленнєвої взаємодії двох чи більше осіб, які володіють певними знаннями з мови, якою вони спілкуються, охоплює письмове і усне мовлення та контекстуально обумовлена. Її можна розвивати, підтримувати, оцінювати через мовленнєву діяльність.

Дж. Р. Андерсена зазначає, що комунікативна компетентність «належить до сфери відносного, а не абсолютного, тому що залежить від взаємодії усіх осіб, що є учасниками комунікативного процесу» [1, с. 8].

На професійному рівні комунікативна толерантність є потребою особистості в реалізації себе як фахівця й обміні цікавими фактами залежно від самої діяльності.

Компонентами професійно-педагогічної комунікативності викладача є стійка потреба в систематичній різноманітній комунікації з студентами в найрізноманітніших сферах; взаємодія загальнолюдських і професійних елементів комунікативності; емоційне задоволення на всіх етапах процесу комунікації; наявність здібностей до здійснення комунікації; прагнення до набуття комунікативних навичок і вмінь. Існують спеціальні якості викладача, які характеризують внутрішню структуру його комунікативності.

Серед них виокремлюють пізнавальні (дають змогу особистості сприймати, розуміти і вивчати навколишній світ, реалізовувати інтерес до пізнання, ідентифікації з іншими людьми), експресивні (надають виразності особистості, завдяки чому вона стає зрозумілою іншим людям, забезпечують емоційну виразність), управлінські (забезпечують вплив на інших людей, самоконтроль тощо). Сформованість зазначених якостей забезпечує ефективність комунікативної професійно-педагогічної діяльності.

Важливою умовою формування комунікативності педагогів є організація у навчальному процесі ЗВО ефективної педагогічної комунікації між викладачами та студентами. Високий рівень комунікативної компетентності викладача безпосередньо впливає на формування комунікативності студентів, оскільки комунікація – це процес двостороннього обміну інформацією, результатом якого є взаєморозуміння. У загальному вигляді її можна визначити як змістовний аспект соціальної взаємодії. Процес комунікації складається з окремих актів, за посередництва яких

реалізуються основні її функції: управлінська – пов’язана з успішністю функціонування певної організації і є генетично та структурно вихідною; інформативна – пов’язана з обміном інформацією та науковим аналізом змісту інформаційних повідомлень; емотивна – пов’язана з емоційними переживаннями; фактична – пов’язана зі встановленням контактів [10, с. 38].

Комунікативна компетентність – це здатність встановлювати та підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, що включає систему внутрішніх ресурсів, необхідних для побудови ефективної комунікації в певному колі ситуацій міжособистісної взаємодії. Вона передбачає такий рівень взаємодії з оточуючими, який дозволяє в межах своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в суспільстві, а також включає певний життєвий досвід, ерудицію, наукові знання тощо [10, с. 35].

У широкому розумінні поняття «комунікативна компетентність» розглядається як ідейно-моральна категорія, що регулює всю систему ставлень людини до природного й соціального світу, а також до самої себе як синтезу цих двох світів [8, с. 5].

Великою перспективою для розвитку комунікативних умінь є колективні форми організації діяльності. Застосування такого підходу сприяє ефективній підготовці студентів до професійного спілкування. Важливим аспектом є формування у них соціально ціннісних установок у сфері ділового спілкування: відношення до кожного партнера спілкування як до мети, а не як засобу; цікавість до самого процесу спілкування, а не лише до його результату; ставлення до спілкування як до діалогу, а не монологу; толерантність до ідей партнерів; орієнтація на те, щоб у процесі спілкування не лише отримати самому, але й якомога більше віддати партнеру. Формування соціальних установок у сфері спілкування стає реальним лише тоді, коли воно здійснюється у процесі діяльності навчально-виховної роботи усього вищого навчального закладу.

Серед значущих умов формування комунікативної компетентності педагога є забезпечення осмислення студентом особливостей педагогічної діяльності, її обов’язкової складової – педагогічної комунікації і оволодіння знаннями про неї. У процесі професійної діяльності викладача розглядають педагогічну комунікацію з точки зору зосереджених у ній функцій управління, регуляції поведінки студента. Їй притаманні педагогічні способи досягнення мети за допомогою прилучення його до певних ідей, спільного тлумачення інформації, узгодження позицій, а також переконування, сприяння наслідуванню, навіювання тощо.

Для вирішення подібного роду проблем, на мій погляд, у процес навчання повинні бути впроваджені інтерактивні методи навчання та колізійні ситуації. Освітній процес, що спирається на використання інтерактивних методів навчання, організовується з урахуванням включеності в

процес пізнання всіх студентів групи, використанням проектної роботи, ролевих ігор. Інтерактивні методи будуються на принципах взаємодії, активності студентів, опори на груповий досвід, обов’язкового зворотного зв’язку. Створюється середовище освітнього спілкування, яке характеризується відкритістю, взаємодією учасників, рівністю їхніх аргументів, накопиченням спільного знання, можливістю взаємної оцінки та контролю.

Інноваційна метамодель формування комунікативної компетенції викладача відображає методологічну, світоглядну, педагогічну установку сучасної професійної освіти, змінює сам підхід до процесу організації освіти, дозволяє реалізувати психологічні, дидактичні механізми самоорганізації дослідницько-пошукової діяльності студентів, розвиває рефлексивне критичне мислення, вирішуючи істотні освітні завдання оволодіння інтегративними теоретичними знаннями, практичними інструментальними вміннями в рамках діалогу. Як відомо, в діалозі не існує пріоритету активності, ініціативи, свободи у взаємодії суб’єктів ні для однієї зі сторін [14, с. 12].

Створенню умов розвитку особистості сприяють технології особистісно орієнтованої освіти, до яких належать: – тренінгові технології (професійно-поведінковий тренінг, тренінг рефлексивності); – діалогічні методи навчання (групові дискусії, аналіз ситуацій); – ігрові технології (діалогічні, ролеві, ділові ігри) [12, с. 188]. Їхнє використання має ґрунтуватися на низці принципів. Це зокрема:

– принцип особистісного підходу, за якого викладач і студент є односторонніми. Оскільки людське спілкування розпочинається зі встановлення контакту, надзвичайно важливою є первинна комунікативна адаптація, зосередженість на співрозмовникові. У таких умовах зникає внутрішня напруга, зникають комплекси і з’являється взаєморозуміння;

– принцип ситуативності, який передбачає у процесі формування комунікативної компетентності відбір та організацію матеріалу на основі ситуацій і проблем спілкування, адже мотивація спілкування виникає лише в ситуаціях, значущих для співрозмовників;

– принцип моделювання, за яким змістову сторону навчання мають представляти не теми, а проблеми;

– принцип двостороннього характеру навчального спілкування, який полягає в чіткому розподілі функцій між викладачем та студентами. Педагог керує спілкуванням із метою формування, відпрацювання та закріплення навичок і вмінь мовленнєвої діяльності; студенти зосереджуються насамперед на спілкуванні, адже засобами мовлення вони можуть вийти за межі навчальних ситуацій;

– принцип диференційованого підходу до формування груп. Навчальні групи мають формуватися і врахуванням вихідного рівня сформованості комунікативної компетентності;

– принцип діяльнісної основи навчання, який виражається в зовнішній та внутрішній активності студента. Для цього варто збільшувати обсяг індивідуальних, групових та колективних форм навчання й скорочувати обсяг традиційної фронтальної роботи, за якої активною дійовою особою є викладач;

– принцип групової взаємодії, який передбачає розкриття індивідуальності кожного студента через спілкування, для чого в групі має панувати такий психологічний клімат, який дозволить ефективно виявити й розкрити можливості кожного студента. При цьому міжособистісну взаємодію можна розглядати через діади: «викладач – студент», «викладач – група студентів», «студент – студент»;

– принцип орієнтації на професію. Формування комунікативної компетентності студентів ЗВО неможливе без врахування специфіки опановуваної професії, для чого пропонувані завдання мають відображати ситуації із професійної діяльності.

Висновки з дослідження і перспективи подальших розробок. Організуючи процес формування комунікативної компетентності викладача, варто розглядати ці категорії як системи, що містять сукупність знань, умінь та якостей особистості. Вони є показником важливих характеристик педагогічної діяльності: ерудиції та методичної майстерності, характеру та стилю спілкування, розуміння та бажання бачити у студентів активних, самостійних діячів навчального процесу. Необхідно спрямовувати навчальний процес на особистісно-орієнтовану взаємодію, що сприятиме розвитку професійних та особистісних якостей особистості. При цьому слід застосувати технології особистісно орієнтованої освіти.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Андерсен Дж. Р. Когнитивная психология. М.: Питер, 2002. 496 с.
2. Братченко С. Л. Толерантность как норма образовательной и гуманитарной экспертизы. *Философия, наука, цивилизация*. 2000. С. 32–36.
3. Бричок С. Б. Педагогічна толерантність як складова професіограми учителя (актуалізація ідей В. О. Сухомлинського). *Науковий Вісник МНУ ім. В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки*. 2004. Вип. 47 (114). С. 43–47.
5. Гершунский Б. С. Толерантность в системе ценностно-целевых приоритетов образования. *Права ребенка и толерантность* : методический сборник для учителей. 2002. С. 32–38.
6. Завірюха Л. А. Оволодіння засадами толерантності в студентському середовищі. *Педагогіка толерантності*. 2003. № 1. С. 76.
7. Кривошопка І. Толерантність як особистісна передумова формування професійної майстерності педагога. *Витоки педагогічної майстерності*. 2012. Вип. 10. С. 162–165.
8. Максименко С., Заброцький М. Технологія спілкування (комунікативна компетентність учителя: сутність і шляхи формування). К. : Главник, 2005. 112 с.

9. Мириманова М. С., Обухова А. С. Воспитание толерантности через социокультурное взаимодействие. Екатеринбург, 2002. 345с.

10. Тренінги з розвитку комунікативності вчителів / укл. А. Дербеньова, А. Кунцевська. Х. : Основа, 2009. 191 с.

11. Тюття О. Комунікативна компетентність особистості. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство*: науково-методичний збірник. К. : Контекст, 2000. 336 с.

12. Савичев С. С. Проблема развития коммуникативной компетентности студентов высшей школы. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. 2010. Т. 12. № 5. С. 78–80.

13. Скок А. Г. Соціально-психологічні умови формування комунікативної толерантності у викладача вищого навчального закладу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. псих. наук : 19.00.05. К., 2007. 19 с.

14. Шукурова И. В. Развитие коммуникативной компетенции студентов в процессе обучения иностранному языку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 19.00.05. М., 2006. 18 с.

15. Якібчук М. І. Педагогічна модель як основна складова теоретико-методологічних засад формування толерантності у студентів вищих педагогічних навчальних закладів. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2013. № 3 (262). С. 279–285.

REFERENCES

1. Andersen, Dzh. R. (2002). Kognitivnaya psihologiya [Cognitive Psychology]. Piter, Moscow, Russian.
2. Bratchenko, S. L. (2000). Tolerantnost kak norma obrazovatelnoi gumanitarnoy ekspertizy [Tolerance as the norm of educational and humanitarian expertise]. *Filosofiya, nauka, tsivilizatsiya*, 32–36.
3. Brichok, S. B. (2004). Pedagogichna tolerantnosty ak sk ladova profeslogrami uchitelya (aktualizatsiya Idey Suhomlinskogo, V. O.) [Pedagogical tolerance of warehouses by teacher professors (Actualiziyay idey V. O. Sukhomlinsky)]. *Naukoviy Visnik MNU Im. Suhomlinskogo V. O. Pedagogichna nauki*, № 47 (114), 47 (114), 43–47.
5. Gershunskiy, B. S. (2002). Tolerantnost v sisteme tsennostno-tselevyih prioritetov obrazovaniya [Tolerance in the system of value-targeted educational priorities]. *Prava rebenka i tolerantnost* : Metodicheskiy sbornik dlya uchiteley. 32–38.
6. Zaviryuha, L. A. (2003). OvolodInnya zasadamI tolerantnostI v studentskomu sredovishchI [Ovolodinnya ambushes tolerance in the student sredovishchi]. *Pedagogika tolerantnosti*, №1, 76.
7. Krivoshapka, I. (2012). Tolerantnost yak osobistIsna peredumova formuvannya profesIynoYi maysternostI pedagoga [Tolerantness is especially distinctive in the form of a professorial training teacher]. *Vitoki pedagogIchnoYi maysternostI*, №10, 162– 165.
8. Maksimenko, S. (2005). TehnologIya spIlkuvannya (komunIkativna kompetentnIst uchitelya:

sutnIst I shlyahi formuvannya) [Technologiya spilkuvannya (the teacher's commune competence: sunshine and form-setting)]. Glavnik, Kyiv, Ukraine.

9. Mirimanova, M. S. and Obuhova, A. S. (2002). *Vospitanie tolerantnosti cherez sotsiokulturnoe vzaimodeystvie* [ducation for tolerance through social and cultural interaction]. Ekaterinburg, Russian.

10. TrenIngi z rozvitku komunIkativnostI vchitelIv (2009) [Training for the development of community communication] / Ukl. Derbenova, A. Kuntsevska, A. Osnova, Kharkiv, Ukraine.

11. Tyuptya, O. (2000). *KomunIkativna kompetentnIst osobistostI* [Communal Competency]. *Kroki do kompetentnostI ta IntegratsIyi v susplIstvo: naukovo-metodichnyy zblrnik*. Kontekst, Kyiv, Ukraine.

12. Savichev, S. S. (2010). *Problema razvitiya kommunikativnoy kompetentnosti studentov vyisshey shkolyi* [The problem of the development of communicative competence of high school students]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk*, T. 12, №5, 78–80.

13. Skok, A. G. (2007). *SotsIalno-psihologIchnI umovi formuvannya komunIkativnoYi tolerantnostI u vkladacha vischogo navchalnogo zakladu* [Social-psychologic mind forms of communal tolerance in a vadalichnogo primary school foundation] : avtoref. dis. Na zdobuttya nauk. Stupenya kand. psih. Nauk : 19.00.05. Kyiv, Ukraine.

14. Shukurova, I. V. (2006). *Razvitie kommunikativnoy kompetentsii studentov v protsesse obucheniya inostrannomu yazyiku* [Development of the communicative competence of students in the process of

learning a foreign language] : avtoref. dis. ... kand.ped. nauk. Moscow, Russian.

15. YakIbchuk, M. I. (2013). *PedagogIchna model yak osnovna skladova teoretiko-metodologIchnih zasad formuvannya tolerantnostI u studentIv vischih pedagogIchnih navchalnih zakladIv* [The pedagogical model is based on the warehouse of theoretical and methodological ambushes for the form of tolerance in students of the main educational institutions]. *VIsnik LNU ImeniTarasaShevchenka*, №3 (262), 279–285.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

ГЛАДКИХ Жанна Георгіївна – практичний психолог Індустріального коледжу Державного вищого навчального закладу «Український державний хіміко – технологічний університет» м. Кам'янське, аспірант кафедри психології Запорізького національного університету.

Наукові інтереси: становлення і розвиток психолого-педагогічної освіти в Україні.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

GLADKIY Zhanna Georgiyevna – a practical psychologist at the Industrial College of the State Higher Educational Institution "Ukrainian State Chemical Technology University" in Kamensk, postgraduate student of the Department of Psychology, Zaporizhzhya National University.

Circle of research interests: formation and development of psychological and pedagogical education in Ukraine.

Дата надходження рукопису 15.04.2019р.

УДК 378.091.31-051:504

ГЛАДУН Тетяна Святославівна –

кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри загальнотехнічних дисциплін
та охорони Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова
ORCID ID 0000-0002-0231-1238
email: gladunt@ukr.net

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ЕКОЛОГІЇ З ОСНОВАМИ МЕТОДИКИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Людський вплив на природне середовище з кожним роком стає все більш відчутним, і в багатьох випадках його дія перевищує значення природних змін. Адже безліч локальних антропогенних дій різної інтенсивності, наприклад, від спалювання зібраного опалого листя до роботи потужного нафтового або іншого хімічного комбінату, впливаючи на кругообіг природних процесів, призводять до глобальних змін на планеті. Кожен житель Землі робить свій персональний внесок у погіршення стану довкілля, при цьому відчуває зворотну реакцію у вигляді активізації різних захворювань, погіршення якості питної води і

харчових продуктів, погіршення умов для відпочинку на природі, змін клімату тощо.

Сучасна екологічна ситуація, кризові явища в природі наштовхують учених на думку про необхідність вимагати нової ціннісної орієнтації у стосунках людини з природою, перегляду певних моральних норм, які регулюють поведінку людини в природі. У розв'язанні цих завдань провідну роль має відігравати неперервний процес екологічної освіти і виховання, який має починатися в ранньому дитинстві (дошкільний рівень), коли закладаються основи свідомого ставлення до навколишнього середовища, і продовжуватися протягом усього життя людини – у школі, у ВНЗ, після закінчення